

Сексуальне кібернасильство: механізми реагування та виклики

Discussion paper

Вступ

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій відкриває нові шляхи для насильства проти жінок і дівчат. Низка опитувань і досліджень указує на масштаби проблеми: наприклад, згідно з опитуванням, проведеним у 2014 році Агенцією ЄС з фундаментальних прав людини щодо насильства стосовно жінок, 14 % жінок у ЄС з 15 років зазнавали переслідувань у формі образливого або загрозливого спілкування. Згідно зі звітом, підготовленим на замовлення організації «Women's Aid», 45 % постраждалих від домашнього насильства повідомили, що зазнали певної форми насильства в інтернеті під час стосунків, а 48 % — про домагання або насильство в інтернеті з боку колишнього партнера після того, як вони їх розірвали. Близько 38 % постраждалих розповіли про переслідування в інтернеті після закінчення стосунків. Нещодавнє опитування, проведене «Plan International», показало, що більше ніж половина опитаних, тобто 14 000 жінок віком від 15 до 25 років з 22 країн світу, підтвердили, що їх переслідували в інтернеті, надсилали їм відверті повідомлення та зображення або жорстоко з ними поводитися в інтернеті.

З метою реагування на кібернасильство (cyberviolence) сексуального характеру у 2022 році Європейська комісія запропонувала ухвалити *Директиву ЄС щодо боротьби з насильством щодо жінок та домашнім насильством*, яка передбачає криміналізацію переслідування (сталкінгу) в онлайн-просторі; домагання в онлайн-просторі; підбурювання до насильства чи ненависті в онлайн-просторі тощо¹.

Такі кроки демонструють важливість реагування на проблему, масштаби якої зростають з розвитком цифрового середовища, зокрема засобами кримінально-правового регулювання. Сьогодні в Україні відсутня окрема норма

1 Желтуха М. Проект Директиви щодо боротьби з насильством щодо жінок та домашнім насильством: захист прав жінок в ЄС (ЮрФем, 22.06.2023) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://jurfem.com.ua/proyekt-dyrektyvy-prava-zhinok-v-es/>

кримінального законодавства, яка встановлює відповідальність за вчинення насильства сексуального характеру в цифровому середовищі. Також національне законодавство не надає визначення поняттю *«насильство сексуального характеру в цифровому середовищі»*. Тому правоохоронна та судова практики обмежені, а можливість захистити себе від сексуального насильства, непов'язаного з фізичним контактом, вкрай складно, зокрема і через обмеженість законодавства.

З огляду на відсутність у національному законодавстві окремої норми, якою передбачена відповідальність за вчинення таких діянь, і припущення, що на практиці такі порушення прав людини трапляються все частіше, виникає питання кваліфікації таких діянь і практики їх розслідування сьогодні в Україні, а також доцільності внесення змін у Кримінальний кодекс України (КК України) з метою передбачення окремої норми, яка встановлює відповідальність за такі діяння.

I. Що таке «насильство сексуального характеру в цифровому середовищі»?

Наразі немає усталеного юридичного визначення поняття «насильство сексуального характеру в цифровому середовищі», а наукова доктрина оперує різними поняттями для позначення цього явища. До прикладу, в «Оглядовому дослідженні проблем кібернасильства»² робоча група, створена в межах Конвенції з питань кібернасильства (Т-СУ) (Рада Європи, 2018), що займалася питаннями кібербулінгу та інших форм насильства, **пропонує таке визначення кібернасильства (cyberviolence):** «Використання комп'ютерних систем для того, щоб чинити насильство, сприяти його вчиненню проти осіб чи погрожувати насильством проти осіб, що призводить (або може призвести) до нанесення фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди чи страждань, та може включати у себе експлуатацію обставин, в яких перебуває особа, її певних якостей або факторів вразливості».

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) визначає насильством стосовно жінок **усі акти насильства стосовно жінок за гендерною ознакою, результатом яких є або може бути фізична, сексуальна, психологічна або економічна шкода чи страждання жінок**, зокрема погрози таких дій, примус або примусове позбавлення волі, незалежно від того, відбувається це в публічному або приватному житті.

20 жовтня 2021 року GREVIO (моніторинговий орган, що відповідає за надання експертної оцінки впровадженню Стамбульської конвенції) ухвалив остаточний проєкт

2 Mapping study on cyberviolence with recommendations adopted by the T-CY on 9 July 2018 (Council of Europe, 9 July 2018) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rm.coe.int/t-cy-mapping-study-on-cyberviolence-final/1680a1307c>

Загальної рекомендації № 1³ щодо застосування положень Стамбульської конвенції до цифрового виміру насильства стосовно жінок. Його головним завданням стало роз'яснення, що насильство стосовно жінок і дівчат у цифровій сфері (як прояв гендерно зумовленого насильства стосовно жінок) також підпадає під зміст Стамбульської конвенції. Своєю чергою будь-які прояви гендерно зумовленого насильства стосовно жінок мають переслідуватися законом **незалежно від того, вчиняються вони офлайн чи онлайн**.

Окрім положень Стамбульської конвенції, GREVIO відзначає інші міжнародно-правові акти, що мають важливу правову основу для запобігання насильству стосовно жінок і гарантії забезпечення їхньої безпеки в цифровому середовищі. У частині визначення повного переліку стандартів, важливих для криміналізації аспектів кібернасильства та забезпечення міжнародного співробітництва з метою розслідування та кримінального переслідування насильства стосовно жінок в інтернеті, звертається увага на Конвенцію Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція). Питання боротьби з проявами сексизму та мовою ворожнечі в інтернеті регулюються Рекомендацією щодо загальної політики Європейської комісії проти расизму та нетерпимості (ЄКРН). Варто окремо відзначити низку нормативних документів Ради Європи, що регламентують такі питання, як припинення сексуального насильства і домагань щодо жінок у громадських місцях; протидія кібердискримінації та ненависті в інтернеті; шляхи боротьби з гендерними стереотипами, сексизмом, погрозами насильства й погрозами сексуального характеру в інтернеті (особливо на платформах соціальних мереж)⁴.

3 GREVIO General Recommendation No. 1 on the digital dimension of violence against women adopted on 20 October 2021 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rm.coe.int/grevio-rec-no-on-digital-violence-against-women/1680a49147>

4 Колінько О. Безпека жінок у цифровому середовищі (ЮрФем, 22.06.2023) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://jurfem.com.ua/bezpeka-zhinok-u-zyfro-vomu-seredovyshi/>

II. Що таке «онлайн-середовище», «цифрове середовище»?

Наразі визначення поняття «цифрове середовище» не існує, хоча наявні певні напрацювання⁵ серед науковців, що займаються питаннями права інтелектуальної власності.

Поняття «цифрове середовище» охоплює не лише вебсайти (і вебсторінки як їхні складові), а й електронні документи, файли, у тому числі оцифровані об'єкти інтелектуальної власності, які використовуються на відповідних пристроях, що не передбачають паперової форми документообігу (комп'ютери, ноутбуки, планшети, телефони, інші види так званих гаджетів). Відсутність нормативного закріплення цього поняття має суттєвий негативний вплив на вироблення ефективних практичних механізмів забезпечення захисту для жінок при комунікації в цифровій сфері.

GREVIO вводить поняття **«цифровий вимір насильства стосовно жінок»**, яке охоплює шкідливу поведінку щодо жінок і дівчат в онлайні (здійснювані дії та дані, доступні в інтернеті) та поведінку, пов'язану з використанням технологій (діяльність, що здійснюється з використанням технологій і комунікаційного обладнання, включно з апаратним і програмним забезпеченням).

Окрім того, у зазначеній вище Загальній рекомендації GREVIO роз'яснює, що до цифрового виміру також належать технологічні інструменти, які можуть використовуватися зловмисниками для переслідування, домагання, спостереження та контролю за постраждалими, включаючи смартфони, камери та інше записувальне обладнання, глобальні системи позиціювання (GPS) або супутникові навігатори, інші пристрої, підключені до інтернету, як-от «розумні» годинники, фітнес-трекери та інші пристрої «розумного» дому, а також програмне забезпечення на кшталт шпигунського

5 Напр.: Тарасенко Л. Л. Цифрове середовище як місце здійснення прав інтелектуальної власності [Текст] / Л. Л. Тарасенко // Україна в умовах реформування правової системи : сучасні реалії та міжнародний досвід : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, 21–22 квіт. 2017 р.]. Тернопіль : Економічна думка, 2017. С. 272–275.

програмного забезпечення або інші мобільні додатки, які можуть сприяти насильству.

Отже, якщо ми кажемо про «поле», у межах якого відбуваються порушення у вигляді переслідування, домагання, отримання погроз застосування сексуального насильства через інтернет та інших аналогічних дій, то категорії **«цифрове середовище, у якому відбувається насильство стосовно жінок»** та **«цифровий вимір насильства стосовно жінок»** мають тотожний зміст до моменту, поки на законодавчому рівні не буде закріплено інше.

III. У чому полягає таке насильство (об'єктивна сторона правопорушення)?

Різні форми насильства стосовно жінок, які проявляються в цифровому середовищі та реальному житті, не є взаємозаперечними й часто перетинаються одна з одною, що посилює травматизацію й може загрожувати фізичній безпеці жінки. Ці злочинні прояви перш за все впливають на самооцінку, самоідентичність, самореалізацію жінок, що стосується психологічної сфери особистості. Отже, **ідеться про психологічне насильство, яке вчиняється в інтернеті та/або з використанням технологій** і може ставати передвісником сексуального, фізичного, економічного насильства, переслідування та домагань.

Сюди ж можна віднести й випадки домашнього насильства, які, окрім реального світу, можуть продовжуватися й через цифрову сферу. Наприклад, колишні або теперішні партнери за допомогою технологій (навігатори в машині, фітнес-трекери, мобільні «шпигунські» додатки) можуть відстежувати місцеперебування постраждалих, контролювати їх переміщення, фіксувати місця відвідування, а також, маючи певні особисті дані чи інтимні фото- та відеозображення, шантажувати або примушувати до вчинення певних дій, впливаючи саме на психічне здоров'я жінки. Під таким тиском вона може не захотіти звернутися до правоохоронних органів для захисту своїх прав. У такому випадку злочинні дії будуть мати характер латентних.

Окрему увагу в контексті розгляду небезпеки застосування психологічного насильства в цифровому середовищі необхідно приділити кібербулінгу та сексистській мові ворожнечі, які можна спостерігати в соціальних мережах. Особливий рівень небезпеки — при негативному впливі колективних висловлювань у вигляді приниження, образи, ганьби, клевету щодо зовнішності, проявлення життєвої позиції та/або діяльності постраждалої в цифровому середовищі. Окрім кібербулінгу й сексистської мови ворожнечі,

до форм психологічного насильства в цифровому середовищі можна віднести **бодішеймінг (body shaming)**, **деднеймінг (deadnaming)**, **флеймінг (flaming)**, **аутинг (outing)**, **секстинг (sexting)**, **тролінг (trolling)**. Такі дії можуть призводити до неспроможності особи повноцінно висловлюватися в інтернеті через страх перед будь-якою формою насильства щодо себе або своїх близьких. Як наслідок, така особа змушена припинити свою участь в публічних обговореннях, у яких вона хотіла б брати участь. Тобто фактично вона позбавляється можливості повноцінної участі в соціальному житті. Це явище отримало назву **приглушення (silencing)** у цифровій сфері.

IV. Практика ЄСПЛ

Аналіз практики ЄСПЛ⁶ дозволяє констатувати, що суд визнає кібернасильство аспектом насильства стосовно жінок, яке може набувати різних форм, у тому числі таких: порушення приватного життя із застосуванням комп'ютера; вторгнення в комп'ютер постраждалих і захоплення; обмін даними та зображеннями, зокрема інтимними, та їх обробка.

Найчастіше трапляються такі види кібернасильства:

- 1) надсилання електронних листів і повідомлень з метою залякування чи шантажу;
- 2) поширення неправдивої інформації про особу;
- 3) злам електронної пошти чи сторінки в соціальній мережі;
- 4) зміна та використання профілів людей за допомогою чужих паролів;
- 5) розміщення та розсилка чужих фотографій з метою глузування та обговорення;
- 6) розміщення інтимних фотографій з метою стигматизації чи цькування особи;
- 7) вимагання через електронне спілкування особистої інформації з метою поширення цієї інформації;
- 8) копіювання та використання особистої інформації шляхом зламу або незаконного входу в профіль іншої особи в соціальній мережі;

6 а) Рішення K. U. v. Finland (2008):

<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89964;>

б) Beizaras and Levickas v. Lithuania (2020):

<https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-200344;>

в) Khadija Ismayilova v. Azerbaijan (2019):

<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-188993;>

г) Buturuga v Romania (2020):

<https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-201342;>

г) Volidina v Russia (2021):

<https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-194321.>

а)

б)

в)

г)

г)

9) обговорення людини в соціальних мережах або чатах з метою наклепу або дискредитації.

Насильство в мережі Інтернет стосовно жінок може також проявлятися у використанні, маніпулюванні, поширенні чи обміні особистими даними, відомостями та/або вмістом, фотографіями чи відеозаписами, у тому числі сексуальними зображеннями, аудіо- та/або відеозаписами або зображеннями, обробленими за допомогою фотошопу.

Перелік видів насильства невичерпний. З розвитком інформаційних технологій їх кількість буде тільки зростати, особливо за умови, якщо держава не буде ефективно реагувати.

Кібернасильство визнається ЄСПЛ як форма насильства, комісії ООН та ЄС працюють над розширенням розуміння цього явища з метою розширення сфери прав людини. Проте проблемою національного законодавства є те, що його положення дещо застарілі, тому потребують змін відповідно до вимог часу та розширення тлумачень для подальшого уникнення порушень прав та свобод людини у сфері кібернасильства, правового регулювання та визначення санкцій за їх порушення.

V. Правове регулювання «насильства сексуального характеру в цифровому середовищі» в Україні

Розвиток цифрового середовища супроводжується поступовою адаптацією чинного законодавства до безпечових викликів, з якими стикаються громадяни. В Україні існують загальні норми щодо правопорушень у цифровому середовищі, а останнім часом активно триває дискусія щодо захисту дітей як найбільш вразливої та недосвідченої групи населення від насильства в цифровому середовищі⁷.

У Законі України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» визначено, що **інформаційна безпека** — це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства й держави, при якому запобігається завдання шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність використовуваної інформації; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання, порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. Відповідальність за порушення законодавства про інформацію несуть особи, винні у вчиненні, зокрема, такого правопорушення, як поширення відомостей, що не відповідають дійсності, ганьблять честь і гідність особи.

⁷ Напр. див.:

В Україні збільшується кількість сексуальних злочинів щодо дітей — представниця омбудсмена (Укрінформ, 22.09.2020) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3104514-v-ukraini-zbilshetsya-kilkist-seksualnih-zlociniv-sono-ditej-predstavnica-ombudsmena.html>;

Константінова Н. Діти і сексуальне насильство в інтернеті. Що таке «секстинг» і «грумінг»? (Радіо Свобода, 23.02.2021) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/sexing-grooming-sexualne-nasyistvo-v-interneti/31116184.html>

Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» визначено поняття **«кіберзлочин» (комп'ютерний злочин)** — це суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочинном міжнародними договорами України. У статті 4 цього закону визначено, що об'єктом кібербезпеки, зокрема, є конституційні права і свободи людини й громадянина.

Сьогодні постраждали від насильства в інтернеті можуть захистити свої права на підставі таких правових норм:

- 1) за насильство за ознакою статі, зокрема психологічного, передбачена відповідальність за статтею 173-2 КУпАП;
- 2) за наявності доказів переслідування в інтернеті кривдника можна притягнути до відповідальності за статтею 182 «Про недоторканність приватного життя» КК України;
- 3) якщо в зафіксованих повідомленнях були погрози вбивства, кривдника можна притягнути до відповідальності за статтею 129 КК України, яка передбачає ув'язнення на термін до двох років.

Що ж стосується саме сексуального насильства, відповідальність за яке передбачена в Розділі IV «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» КК України, то в статті 153 (сексуальне насильство) ідеться про вчинення **будь-яких насильницьких дій сексуального характеру**, не пов'язаних з проникненням у тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (сексуальне насильство). Чи можна припустити, що вчинення сексуального насильства в цифровому середовищі може бути **однією з форм вчинення цього кримінального правопорушення? Питання відкрите, бо правозастосування такої форми вчинення відсутнє з огляду на те, що органи правопорядку під насильством здебільшого розуміють саме фізичне насильство**, а не інші його форми (хоча ця позиція з напрацюванням практики за статтею 126-1 КК України поступово еволюціонує).

Водночас ознаки форми вчинення кримінального правопорушення проти статевої свободи та недоторканості особи, а саме з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій (цифрового простору), з'явилися в доданій Законом України від 18 лютого 2021 року № 1256-IX до КК України статті 156-1 «Домагання дитини для сексуальних цілей», а саме:

1. Пропозиція зустрічі, зроблена повнолітньою особою, **у тому числі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій**, особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з метою вчинення стосовно неї будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій, у разі якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб така зустріч відбулася.

...

2. Пропозиція зустрічі, зроблена повнолітньою особою, **у тому числі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій**, неповнолітній особі з метою втягнення її у виготовлення дитячої порнографії, якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб така зустріч відбулася.

Таким чином, **у більш нових складах кримінальних правопорушень законодавець виокремив вчинення злочину в цифровому середовищі** — такий підхід може бути використаний у майбутньому і для сексуального насильства.

Важливо зазначити, що **насильницькі дії, що вчиняються в інтернеті або за допомогою технологій, не можна називати окремою формою насильства — цифровим насильством**. Адже за своєю суттю воно є проявом форм насильства (фізичного, психологічного, сексуального, економічного), які вже існують, але сфера їх реалізації — не реальне життя, а цифрове. Тобто «поле», у межах якого відбуваються ці порушення (фізичне, психологічне, сексуальне, економічне насильство), має бути розширене⁸.

8 Колінко О. Безпека жінок у цифровому середовищі (ЮрФем, 22.06.2023) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://jurfem.com.ua/bezpeka-zhinok-u-zyfro-vomu-seredovyschi/>

VI. Шляхи розв'язання проблеми

20 червня 2022 року Україна ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульську конвенцію). Пункт 2 статті 5 конвенції вимагає від держав-учасниць **вживати необхідних законодавчих та інших заходів для забезпечення належної уваги до недопущення, розслідування, покарання та забезпечення компенсації стосовно актів насильства, які підпадають під сферу застосування Конвенції та які вчинені недержавними учасниками**. Після ратифікації Стамбульської конвенції Україна обов'язково має дотримуватися положень міжнародного документа, зокрема і вимог щодо звітування перед GREVIO, які згадувалися на початку цього discussion paper.

Процес узгодження вітчизняного законодавства з вимогами Стамбульської конвенції, що впливає із зобов'язання, пов'язаного з її ратифікацією Україною, має охоплювати криміналізацію в національному законодавстві такої протиправної поведінки, як психологічне насильство (стаття 33), онлайн-переслідування або переслідування, вчинене в цифровій сфері (стаття 34), і сексуальне домагання в інтернеті або за допомогою цифрових засобів (стаття 40).

З метою виконання відповідних рекомендацій у сфері правового регулювання необхідно **законодавчо закріпити термін «насильство стосовно жінок, що чиниться у цифровому вимірі» або «цифровий вимір насильства стосовно жінок»**.

Таке визначення допоможе уникнути непорозумінь і неоднозначностей при розгляді випадків насильства в інтернеті. Також така термінологія дозволить захистити порушені права від усіх форм насильства стосовно жінок, що здійснюються за допомогою цифрових засобів.

Варіант № 1

Законодавчо визначити юридичну відповідальність за «наси́льницькі дії сексуального характеру в цифровому середовищі». Зокрема, у КК України необхідно внести

зміни та криміналізувати такі злочини:

- психологічне насильство;
- онлайн-переслідування або переслідування, вчинене в цифровій сфері;
- сексуальне домагання в інтернеті або за допомогою цифрових засобів, яке включає поширення зображень або відео без згоди, зйомку, виготовлення або закупівлю інтимних зображень чи відео без згоди;
- експлуатація, примус і погрози, сексуальне знущання, кіберфлешинг.

Також доцільно розглянути можливість запровадження адміністративної відповідальності поряд з кримінальною у випадках, якщо акти насильства стосовно жінок у цифровій сфері не перетинають поріг кримінального переслідування.

Варіант № 2

Внести зміни до чинної редакції статті 153 КК України «Сексуальне насильство», відповідно до яких перелічені вище форми об'єктивної сторони складу злочину (форми вчинення) утворюватимуть кваліфіковані склади злочину в межах цієї статті КК України. Конструкція такої кримінально-правової норми може передбачити спосіб вчинення за аналогією зі статтею 156-1 КК України: «у тому числі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій» або виокремлювати «цифрове середовище» в цілому чи прямо зазначати, що під «сексуальним насильством» також розуміється «психологічне насильство».

Будь-який з обраних законодавцем варіантів потребує ретельного дослідження із залученням професійної спільноти та науковців, а також широкого публічного обговорення. Проте ці зміни мають бути ухвалені не лише з огляду на потребу виконання міжнародних зобов'язань, а й тому, що захист жінок і дівчат від усіх форм сексуального насильства, у тому числі в цифровому середовищі, давно на часі.

Автори

Discussion paper підготовлено командою JustTalk з використанням матеріалів, зазначених у виносках, а також неопублікованих матеріалів, підготовлених консультантками Аналітичного центру ЮрФем Славко А., Кідрись М. та Яковець І., наданих Асоціацією жінок-юристок України «ЮрФем».

Дискусія відбулася в межах проєкту «Адвокація прав жінок, постраждалих від сексуального насильства в умовах війни», що реалізовується Асоціацією жінок-юристок України «ЮрФем» за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

